Şarkiyat Mecmuası
Journal of Oriental Studies

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies 47, (2025): 303-315
DOI: 10.26650/jos.1680717

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Bahreyn Basını ve Abdullah ez-Zâyid (1894-1945)*

Bahraini Press and Abdullah al-Zāyid (1894-1945)**

Ömer Faruk DEĞİRMENCİ[1]

ÖZ

Bu çalışma, Bahreyn edebiyatının sistemleşmesinde rol oynayan başlıca etkenlerden biri olan basın faaliyetlerinin ilerleme kaydetmesinde büyük bir etkiye sahip olan gazeteci ve şair Abdullah ez-Zâyid'in (1894-1945) hayatını ve gazeteci kişiliğini konu edinmektedir. Abdullah ez-Zâyid, ülkesini matbaayla tanıştıran ilk kişi olmasının yanında, 1939 yılından itibaren Körfez ülkeleri nezdinde çıkarılmaya başlayan ve Körfez bölgesinin haftalık ilk gazetesi unvanına sahip olan *el-Bahreyn* gazetesinin imtiyaz sahibidir. Onun, ülkesinde gazetecilik alanında yaptığı atılımlar; XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bahreyn'de çeşitlilik arz etmeye başlayan kısa hikâye, roman ve tiyatro örnekleri gibi edebî ürünler için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda ez-Zâyid'in, muasırı olduğu şair ve yazarları, edebî yapıtlarını *el-Bahreyn* gazetesinde yayımlamaları konusunda teşvik etmesi, bahsi geçen dönemde ülke genelinde neşredilen edebî ve kültürel çalışmaların sayısında bariz bir artışın görülmesine vesile olmuştur. Öte yandan Türkçe literatürde yapılan taramalarda Bahreyn basınında önemli bir konuma sahip olan Abdullah ez-Zâyid'in hayatını ve gazeteci kişiliğini yeterince konu edinen herhangi bir akademik çalışmanın bulunmayışı, bu makalenin ortaya konulmasında en temel sebep olmuştur. Buradan hareketle söz konusu çalışma; önce Bahreyn basın tarihi adına ehemmiyet arz eden gelişmelere temas etmiş, ardından Abdullah ez-Zâyid'in hayatına, eserlerine ve gazeteci kişiliğine değinmiş, son olarak da *el-Bahreyn* gazetesinin ülke basınındaki yeri ve önemine ışık tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bahreyn, Basın, Abdullah ez-Zâyid, el-Bahreyn Gazetesi

ABSTRACT

This study focuses on the life and journalistic personality of Abdullah al-Zāyid (1894-1945), a journalist and poet who played a significant role in the advancement of the Bahraini press. Abdullah al-Zāyid was not only the first person to introduce printing presses to his country but also the owner of the al-Bahrain newspaper's concession, which began publishing in 1939 and holds the title of the first weekly newspaper in the Gulf region. His pioneering efforts in journalism represented a turning point for Bahrain's literary production, which began to exhibit greater diversity in the late 20th century. Indeed, during World War II, al-Zāyid's encouragement of contemporary poets and writers to publish their literary works in al-Bahrain newspaper led to a noticeable increase in the number of literary and cultural works published nationwide. Furthermore, the absence of any academic study in Turkish literature that adequately addresses

*Bu makale, Selçuk Üniversitesi'nin 06-08 Kasım 2024 tarihinde düzenlediği 4. Uluslararası Dil ve Çeviribilim Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

** This article is the revised and expanded version of the paper presented at the 4th International Congress on Language and Translation Studies organized by Selçuk University on November 6–8, 2024.

[1]Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, Yabancı Diller Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye

ORCID: Ö.F.D. 0000-0003-2096-8863

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ömer Faruk Değirmenci (Öğr. Gör. Dr.),
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, Yabancı Diller Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye
E-posta: omerfaruk.degirmenci@selcuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 21.04.2025
Revizyon Talebi/Revision Requested: 09.08.2025
Son Revizyon/Last Revision Received: 01.09.2025
Kabul/Accepted: 01.09.2025

Atıf/Citation: Değirmenci, Ömer Faruk. "Bahraini Press and Abdullah al-Zāyid (1894-1945)." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies 47* (2025), 303-315. https://doi.org/10.26650/jos.1680717

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

the life and journalistic personality of Abdullah al-Zāyid, who holds a significant position in the Bahraini press, is the main reason for the emergence of this article. Based on this, the study touches upon the history of the Bahraini press, Abdullah al-Zāyid's life, his works, and his journalistic personality, as well as shedding light on the place and importance of al-Bahrain newspaper in the press history of the country.
Keywords: Bahrain, Press, Abdullah al-Zāyid, Al-Bahrain Newspaper

Extended Abstract

Bahrain's press history has a deep-rooted history dating back to 1939. In light of this, it would be pertinent to examine the press activities of the country under two main categories: before and after independence. First, these activities have made significant progress through the contributions of renowned intellectual figures in Bahrain, such as Abdullah al-Zāyid, Mahmoud al-Mardi, Ali Sayyār, Abdullah al-Vazzān and Abdullah al-Madani. For the history of the press in Bahrain, the 1940s was a period characterized by efforts to systematize periodicals that were still in their early years and were just beginning to emerge.

The 1950s marked a multifaceted period in Bahrain's press history, during which it broadened its scope, extended its reach to the Arab world, and saw the majority of newspapers striving to inculcate Bahraini society's national values. The 1960s represented a period in which the number of newly established newspapers was relatively low, yet it saw the emergence of daily and weekly newspapers, as well as various magazines, marking the beginning of a new phase in Bahrain's press history.

The 1970s are recognized as a period during which a considerable diversification of press activities occurred in Bahrain. However, this diversification emerged in the context of key factors such as Bahrain's declaration of independence in 1971 and the observable dynamism within the national literature. The 1980s served as a continuation of the diversification observed in the 1970s. Significant progress was made in literary activities during these years, resulting in a notable increase in the number of newspapers and magazines being published. Al-Ayam, which began publishing daily newspapers on March 7, 1989, became one of the most prominent newspapers of this period.

The 1990s represented a period during which newspapers and magazines that had begun publishing in previous years continued their existence, while their content was enriched and national peer-reviewed journals began to emerge. In recent years, particularly from the 2000s onwards, press activities in the country have continued to thrive, building upon the advancements recorded in previous periods.

Abdullah al-Zāyid, who played the most significant role in the institutionalization of Bahrain's press, was born in Muharraq, Bahrain, in 1894. He spent the initial years of his education under the patronage of his father. During these early years, al-Zāyid memorized the Qur'an in a short period of time, and then took Arabic language and Islamic law lessons. After his father's death, who was engaged in pearl trading, he briefly continued his father's

profession. During his involvement in the counterfeit pearl trade, he was sentenced to two years of exile. The author served his exile sentence in Mumbai, India, from 1928 to 1930.

After serving a two-year sentence, he departed India and conducted a series of visits to Iraq, Egypt, and Syria. Following his visits to the Arab countries mentioned above, al-Zāyid turned his attention to Europe, where he traveled to Italy, France, and England. In 1931, he returned to Bahrain in 1931 and continued his involvement in the pearl trade. The visits he made to these countries significantly broadened the author's intellectual horizon and played a pivotal role in shaping his views on the emergence of a shared social consciousness within Bahraini society. al-Zāyid, considering that this objective could only be realized through the establishment of a printing press, took the initial step toward its realization by founding Bahrain's first modern printing press in 1934.

Indeed, starting in 1939, al-Zāyid's printing press played a central role in the publication of Bahrain's literary works, thereby making a significant contribution to the country's literary and cultural advancement. Abdullah al-Zāyid published the first issue of al-Bahrain newspaper in 1939 at his printing press. The newspaper included articles that focused on issues such as the Palestinian case and the Arab League. Abdullah al-Zāyid, with the aim of diversifying literary activities in his country, made significant contributions to various spheres, notably journalism. He passed away in 1945.

Abdullah al-Zāyid holds a significant place in Bahrain's history, primarily for his pioneering role in journalism. He is also a renowned poet who embraced the classical school of Bahraini poetry. The poems composed by al-Zāyid are characterized by a focus on content rather than technical form, addressing social issues while adhering to the traditional principles of classical Arabic verse. Although he does not have a published diary, around thirty of his poems exist.

During his sustained and active involvement in the Bahraini press, al-Zāyid transcended the role of a mere professional journalist. Rather, he used the newspaper as a critical medium to articulate and highlight the social issues prevalent within Bahraini society, demonstrating a pronounced sensitivity to these concerns. As a forerunner in social responsibility endeavors, he served as a vocal advocate for the marginalized lower strata of society, effectively amplifying their needs and grievances to a broader public through his journalistic platform.

As is well known, Bahrain was introduced to the printing press at a relatively later stage compared to countries such as Egypt, Syria, and Lebanon, which led the way in the Arab press. This observation is primarily based on the fact that the printing press began operating in the country only in 1934. However, the active involvement of Abdullah al-Zāyid in the country's press activities until shortly before his death significantly contributed to the rapid development of the Bahraini press.

Over time, the diversification of periodicals, such as newspapers and magazines, has enabled these publications to reach a wide range of domestic and international audiences. The advancements in Bahraini journalism played a pivotal role in the diversification of the

country's literary activities and the emergence of new literary genres. Bahraini writers frequently published their works in various literary forms through periodicals, thereby introducing them to a broader readership. Consequently, newspapers and magazines in Bahrain's increasing popularity and cultural significance

In conclusion, this study aims to fill the gap arising from the lack of academic research on the history of journalism in Bahrain, with a particular focus on Abdullah al-Zāyid's journalistic identity.

Giriş

Bir terim olarak basın, herhangi bir ülkede yayımlanan gazete ve dergiler gibi yazılı süreli yayınların tamamını kapsayan bir alanı ifade etmektedir. Hâliyle gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerinin, o ülkenin edebî açıdan ilerleme kaydetmesi amacına hizmet eden iki temel faktör olduğu bilinen bir gerçektir. Şöyle ki XX. yüzyılda Arap ülkelerinin hemen hemen tamamında göze çarpan edebiyat ve gazetecilik arasında var olan köklü ilişki, edebî türlerde ortaya konan örneklerin sayısında kayda değer bir artışın görülmesine vesile olmuştur. Buna örnek olarak Corcî Zeydân (1861-1914), Necîb Mahfûz (1911-2006), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956), Tâhâ Hüseyin (1889-1973), ʻAbbâs Mahmûd el-ʻAkkâd (1889-1964) ve Mustafa Sâdık er-Râfiʻî (1881-1937) gibi her biri Arap edebiyatında tanınmış edip ve yazarlar[1]; kimi zaman imtiyaz sahibi oldukları gazete ve dergilerde, kimi zaman da dönemin önde gelen süreli yayınlarında edebî yapıtlarını neşrederek burada bahsi geçen edebiyat ve gazetecilik arasındaki güçlü bağı açıkça ortaya koymuşlardır.

Bahreyn, Arap basın tarihinde yadsınmaz bir konuma sahip olan Mısır, Suriye ve Lübnan gibi ülkelere göre modern anlamda bir matbaayla daha geç bir dönemde -1934'te- tanışmıştır. Doğal olarak bu durum, Bahreyn'de faaliyet gösteren gazete ve dergilerin ortaya çıkışını geciktirmiştir. Buna rağmen Bahreyn; sahip olduğu birtakım siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik faktörler ışığında kısa süre içinde kayda değer ilerlemeler kaydetmiştir. Bu noktada bahsi geçen faktörler şu şekilde sıralanabilir: Ülkenin stratejik konumu gereği ticari bir öneme sahip olması, 1919 yılı itibariyle eğitim kurumlarının örgün öğretime dayalı bir sisteme tabi olmaya başlaması, Abdullah ez-Zâyid'in girişken bir gazeteci kişiliğinin olması, *İkbâlu Evâl* ile *en-Nâdi'l-Edebî* gibi edebî ve kültürel faaliyetler düzenleyen toplulukların ortaya çıkması, matbaaların hizmet vermeye başlaması ve çeşitlenmesi.[2]

Bu çalışma, Türkiye'de Bahreyn basınının öncüsü olan Abdullah ez-Zâyid'in hayatına, eserlerine ve gazeteci kişiliğine değinen herhangi bir akademik çabanın bulunmamasından dolayı görülen boşluğu doldurmak amacıyla ortaya konmuştur. Yine bu çalışma aracılığıyla Bahreyn'de vuku bulan basın faaliyetlerinin ve bu hareketlilikte büyük pay sahibi olan ez-Zâyid'in Türkiye'de daha fazla tanınır hâle gelmesi amaçlanmaktadır.

Burada zikri geçen amaçlar doğrultusunda söz konusu çalışma üzerinden sırasıyla; Bahreyn basın tarihinin belirleyici unsurlarının neler olduğuna, Abdullah ez-Zâyid öncülüğünde Bahreyn basınının ne tür ilerlemeler kaydettiğine, *el-Bahreyn* gazetesinin ülkede çıkarılmaya başlayan süreli yayınlar arasında ve genel olarak Körfez basınında nasıl bir konum elde ettiğine, Bahreyn'in bağımsızlığını ilan ettiği 1971 yılının öncesinde ve sonrasında basın alanında ne gibi gelişmeler yaşandığına ve son olarak Bahreyn'de yayın hayatına başlayan gazete ve dergiler ile ülkede gerçekleştirilen edebî faaliyetler arasında nasıl bir ilişki hasıl olduğuna dair cevap aranacaktır.

1 Rümeysa Bakır Dayı, "Orta Doğu'da Edebî Gazeteciliğe Genel Bir Bakış", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (2024), 302.

2 Ali Ahmed Abdullah Ali & Şuʻayb Abdulmunʻim el-Ğabbâşî, "el-ʻAvâmilu'l-Muessire fî Neş'eti's-Sahâfe fî Memleketi'l-Bahreyn ve Zurûfuhâ: Dirâse Târîhiyye", *et-Tecdîd*, 46 (2019), 31-32.

Hülasa bu makale, ilk başta Bahreyn basınının tarihsel arka planını ana hatlarıyla ortaya koyacaktır. Ardından meşhur gazeteci Abdullah ez-Zâyid'in hayatına, eserlerine ve gazeteci kişiliğine, son olarak da Bahreyn gazeteciliği için tarihî bir öneme sahip olan *el-Bahreyn* gazetesine temas edecektir. Nitekim burada bahsi geçen alt başlıklarda yer alan bilgiler, büyük çoğunluğu Arapça ve az sayıda Türkçe olarak neşredilmiş belli başlı kaynaklara dair yapılan literatür taramaları sonucunda elde edilmiştir.

1. Bahreyn Basınının Tarihsel Arka Planı

Bahreyn'de basın tarihinin başlangıcı, 1939 yılında Abdullah ez-Zâyid'in öncülüğünde yayımlanmaya başlanan *el-Bahreyn* gazetesiyle ilişkilendirilmektedir. Söz konusu yayın, yalnızca Bahreyn'in değil, aynı zamanda Körfez bölgesindeki diğer ülkelerin de haftalık nitelikteki ilk gazetesi olması açısından bölgesel basın tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Şöyle ki gazetecilik ve dergicilikten müteşekkil olan Bahreyn'deki basın faaliyetlerini, 1971 -bağımsızlık- öncesi ve sonrası olmak üzere iki alt başlık üzerinden ele almak yerinde olacaktır. Her şeyden önce zikri geçen iki alanda çıkarılan süreli yayınlar, Bahreyn basınında tanınmış belli başlı isimler sayesinde ortaya konmuşlardır. Örneğin Abdullah ez-Zâyid (1894-1945), Abdullah el-Vezzân (1912-1972), Mahmûd el-Merdî (1924-1979), Ali Seyyâr (1926-2019) ve Abdullah el-Medenî (1939-1976) gibi isimler, 40'lı yılların başından itibaren çıkarılmaya başlayan gazete ve dergilerin yayına hazırlanmasında büyük rol oynamışlardır.

1940-1950 yılları arasında Bahreyn basını, kimlik edinimi ve sistemleşme hedefleri doğrultusunda şekillenen bir sürece şahit olmuştur. 1939'da yayın hayatına başlayan *el-Bahreyn* gazetesi ile Bahreyn hükûmeti tarafından 1948'den itibaren neşredilmeye başlayan *el-Cerîdetu'r-Resmiyye* (Resmî Gazete)[3], 40'lı yılların süreli yayınları olarak hafızalarda yer edinmiştir. *el-Cerîdetu'r-Resmiyye*'nin haber içerikleri; devlet merasimlerinden ve bakanlıklar ile kamu kuruluşlarının ilanlarından oluşmuş; bu bakımdan gazete, dönemin Bahreyn hükûmetinin yazılı yayın organı olarak addedilmiştir.

50'li yıllarda Bahreyn basınında varlık gösteren gazete ve dergilerin sayısında bariz bir artış görülmüştür. Genel olarak bu süreli yayınlar, ihtiva ettikleri içeriklerle Bahreyn'le sınırlı kalmayarak Arap dünyasına hitap etmeye başlamış ve Bahreyn vatandaşlarının millî bir bilinç etrafında birleşmesi hedefini gütmüştür. Örneğin *el-Mîzân*, *el-Kâfile*, *el-Vatan* ve *eş-Şu'le* gibi gazeteler, ulusal meselelere odaklanmaları ve Bahreyn toplumunu sömürgeci yaklaşımlara karşı bir araya getirme işlevi görmeleriyle öne çıkmış ve yayın faaliyetlerini bu doğrultuda sürdürmüşlerdir. Yine bu dönemde sadece siyasetle ilgili ulusal ve uluslararası haberleri neşretmiş olan *el-Halîc*, *el-Halîcu'l-'Arabî* ve *Ahbâru'l-Halîc* gibi gazetelerin yayın hayatına başladığı bilinmektedir. Yine bu yıllarda çıkarılan dergiler ise bilimden sağlığa, kültürden tekniğe kadar muhtelif alanlara dair içerikleri ihtiva etmiş; bu açıdan okurlar için Bahreyn basınında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Nitekim *Savtu'l-Bahreyn* ve *Huna'l-Bahreyn* gibi süreli yayınlar, 50'li yıllarda yayın hayatına başlayan dergiler arasında yer almıştır.[4]

3 Fethî Hüseyin 'Âmir, *Târîhu's-Sahâfeti'l-'Arabiyye*, (Kahire: el-'Arabî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2014), 115.

4 Komisyon, *el-Mevsû'atu's-Sahafiyyetu'l-'Arabiyye*, (Tunus: el-Munazzametu'l-'Arabiyye li't-Terbiyeti ve's-

60'lı yıllar, daha önceki dönemlerde ortaya çıkan gazete ve dergilerin çoğunun varlıklarını sürdürdüğü, bunun yanında günlük ve haftalık sıklıklarla neşredilmeye başlayan gazete ile dergilerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. *el-Edvâ'*, *Edvâu'l-Halîc* ve *Sada'l-Usbû'*, bu dönemde neşredilmeye başlanan gazeteler olurken; *el-Hayâtu't-Ticâriyye*, *el-Esvâku'l-'Arabiyye* ve *el-Murşid* ise ticaret ve turizm alanlarında yaşanan son gelişmeleri konu edinen yeni dergiler arasında yer almıştır.

70'li yıllarda Bahreyn basını, bilhassa bağımsızlığın kazanılmasıyla beraber önemli ölçüde ilerlemeler kaydetmiştir. Ayrıca edebî türlerde verilen örneklerin süreli yayınlar aracılığıyla okurlara ulaştırılması, bu dönemde faaliyet gösteren gazete ve dergilerin sayısında belirgin bir artışın yaşanmasında etkili olmuştur. *Ahbâru'l-Halîc*, *Ahbâru'l-Halîci'l-Yevmiyye*, *The Gulf Mirror* ve *Gulf Daily News*, mevzubahis dönemde Arapça ve İngilizce haberler neşreden gazetelere birer örnektir. Yine bu yıllarda yayın hayatına başlayan dergilerin adları ise şu şekildedir: *el-Mucteme'u'l-Cedîd*, *el-Bayrak*, *el-Mevâkıf*, *Kitâbât*, *er-Riyâdatu'l-Usbû'iyye*, *el-Mesîre* ve *el-Hidâye*.[5]

1980-1990 yılları arasındaki dönem, ülkede yazar sayısındaki artışın belirginleştiği ve bu artışın özellikle dergiler başta olmak üzere süreli yayınların çeşitlenmesi üzerinde doğrudan etkili olduğu bir zaman dilimi olarak öne çıkmıştır. 1989 yılından günlük olarak çıkarılmaya başlayan *el-Eyyâm*, bu dönemin kayda değer gazeteleri arasında önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca bu yıllarda yayımlanan başlıca dergiler şunlardır: *el-Vesîka*, *Kelimât*, *Bânûrâma'l-Halîc*, *el-Musâfiru'l-'Arabî*, *el-'Urûbe* ve *er-Ri'âye*.

90'lı yıllar, Bahreyn basınının tekâmül aşaması olarak değerlendirildiği ve önceki süreçlerde ortaya çıkan popüler süreli yayınların uluslararası alanda tanınırlık elde ettiği bir dönem olmuştur. Nitekim Bahreyn Üniversitesi'nin yanı sıra çeşitli kamu kurumları ve özel sektör kuruluşları tarafından yayımlanmaya başlanan ulusal hakemli dergi ve mecmualar, söz konusu gelişimin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Hülasa denebilir ki yakın dönemde teknoloji alanında kaydedilen ilerlemelerin ışığında 2000'li yılların başından günümüze dek Bahreyn basını, gerek matbu olarak neşredilen gerek de dijital ortam üzerinden erişime açılan gazete ve dergiler ile Arap dünyasında elde ettiği kayda değer konumunu muhafaza etmektedir.

2. Abdullah ez-Zâyid'in Hayatı ve Eserleri

Bahreynli gazeteci, yazar ve şair Abdullah ez-Zâyid, 1894 yılında Muharrak kentinde dünyaya gelmiştir. Bahreyn'deki köklü aileler arasında yer alan ez-Zâyid ailesinin bir ferdi olan şair, çocukluk yıllarını inci ticaretiyle iştigal eden babası Ali ez-Zâyid'in himayesinde geçirmiştir. Yine bu yıllarda hafızlık eğitimini tamamlamasının ardından Muharrak şehrinin kadılarından biri olan 'İsâ b. Râşid'den Arap dili ve İslam hukuku alanlarına dair dersler

Sekâfeti ve'l-'Ulûm, 1995), 5:64-67.

5 Mansûr Muhammed Serhân, *Rasdu'l-Hareketi'l-Fikriyye fi'l-Bahreyn Hilâle'l-Karni'l-'İşrîn*, (Bahreyn: Mektebetu Fahrâvî, 2000), 62.

almıştır.[6] Öte yandan ez-Zâyid'in babası, onu bazen ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği pazarlara götürerek o dönemin önde gelen tüccarlarıyla tanışmasını sağlamış; bazen de emîr, edip ile âlimlerden oluşan ilmî ve edebî meclislere sokarak oğlunun bu kişilerden istifade etmesine vesile olmuştur. Buna örnek olarak Bahreyn'de *Şeyhu'l-Udebâ'* lakabıyla tanınan İbrahim b. Muhammed el-Halîfe'nin (1850-1930) öncüsü olduğu edebî meclis, ez-Zâyid'in bizzat katılım sağladığı ve kendisini geliştirme fırsatı bulduğu toplantılar arasında zikretmeye değerdir.[7]

Tahsil hayatını Bahreyn'de kendi ilim dallarında ihtisas yapan âlimlerden aldığı derslerle geçiren ez-Zâyid, akabinde babasının izinden yürüyerek iş hayatına atılmış ve inci ticaretiyle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Mesleki yaşamının ilk dönemlerinde inci avcılığı alanında kendisini geliştiren ez-Zâyid, Bahreyn sınırları içerisinde topladığı incileri, Körfez ülkelerinde yaşayan Araplar tarafından hem ticari hem de turistik açıdan cazip bir merkez olarak görülen Hindistan'ın Mumbai kentine ihraç ederek, dış ticaret faaliyetlerinden kayda değer ekonomik kazançlar elde etmiştir. Hâliyle ticaret alanında rüştünü ispat eden ez-Zâyid, dış pazara açılınca ilk ticari ziyaretini 1918 yılında Mumbai'ye gerçekleştirmiş; bu ziyareti esnasında ve müteakip yıllardaki ziyaretlerinde orada yurt içinden ve dışından birçok tüccarla tanışarak iş alanını genişletmiştir. Ancak ez-Zâyid, ilerlettiği ticari ilişkileri sürdürdüğü sıralarda adının sahte inci alım satımının yapıldığı bir davaya karışmasıyla karşı karşıya kalmış, bu davanın adli makamlarda karara bağlanması sonucunda 1928-1930 yılları arasında hüküm giymiştir. Hakkında verilen iki yıllık cezayı Mumbai şehrinde kalarak çekmiş, tahliye olmasının ardından birtakım ziyaretler gerçekleştirmek üzere 1930'da Arap ve Avrupa ülkelerine intikal etmiştir.

Yurt dışında olduğu sıralarda birçok kez Arap ülkelerinde temaslarda bulunan yazar, bu ziyaretler süresince bilhassa Irak, Mısır ve Suriye'nin önde gelen fikir adamlarıyla irtibat kurmuştur. Buna örnek olarak ez-Zâyid, Mısır'da bulunduğu sıralarda Reşîd Rızâ (1865-1935), 'Abbâs Mahmûd el-'Akkâd (1889-1964) ve Taha Hüseyin (1889-1973) gibi meşhur şahsiyetlerin fikirlerinden istifade etmiştir.[8] ez-Zâyid'in Avrupa ülkelerine yönelik ziyaretleri ise daha çok ticari amaçlı olmuş; bu bağlamda elinde var olan inci numunelerini İtalya, Fransa ve İngiltere gibi gittiği ülkelerde satmayı başarmıştır. Nihayet ez-Zâyid, sürgün cezası aldığı 1928'den itibaren üç sene Bahreyn'den uzak kalmasının ardından 1931'de ülkesine dönmüştür.

ez-Zâyid'in yukarıda adı geçen ülkelere gerçekleştirdiği ziyaretler sırasında tanık olduğu matbaa ve yayıncılık faaliyetleri, onun fikrî ve mesleki yönelimleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Yazar, Bahreyn toplumunun ortak toplumsal bir bilinç etrafında kenetlenmesinin ancak bir matbaa müessesesinin kurularak mümkün olacağını öngörmüş, bunu da her fırsatta münevver kişilerden müteşekkil arkadaş çevresiyle paylaşmıştır. Çok geçmeden söz konusu rağbetini hayata geçirmiş ve 1934 yılında Bahreyn'in modern anlamda ilk matbaasını tesis

6 Mubârek el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid (1894-1945) Hayâtuhû ve E'mâluhû*, (Bahreyn: el-Matba'atu'l-Hukûmiyye li Vizâreti'l-İ'lâm, 1988), 49.

7 Abdullah Halîfe, "Kırâ'e fî Ebhâsi Nedveti Abdillah ez-Zâid", *el-Bahreynu's-Sekâfiyye*, 12 (1997), 113.

8 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid*..., 60.

etmiştir.[9] ez-Zâyid'in matbaası, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan hükûmetlerinin idari ve ticari amaçlı ihtiyaç duyulan evraklarının basılmasında kullanılmış; bunun yanında Körfez ülkelerinin genelinde faaliyet gösteren eğitim kurumlarının ders materyallerinin çoğaltılmasında uluslararası düzeyde misyon üstlenmiştir. ez-Zâyid, söz konusu faaliyetler devam ederken çoğunluğunu Bahreynli gençlerin oluşturduğu kırktan fazla kişiyi matbaa çatısı altında istihdam etmiş; bu bakımdan dönemin sosyoekonomik hayatına katkıda bulunmuştur.

Hizmet vermeye başladığı 1934 yılından itibaren yurt içinde ve dışında büyük teveccühe mazhar olan matbaa, 1939'dan itibaren ise Bahreyn edebiyatının sistemleşmesinde rol oynayan önemli bir etken hâline gelmiştir. Nitekim 1939 yılı itibariyle matbaa, Bahreyn genelinde çıkarılan gazete ve dergiler gibi süreli yayınların çoğaltılmasında aktif bir rol almıştır. Buradan hareketle ez-Zâyid, bahsi geçen yılın mart ayında, kendi matbaasında hem yurt içinde hem de Körfez ülkeleri nezdinde yayımlanmaya başlayan haftalık ilk gazete unvanına sahip *el-Bahreyn* gazetesinin ilk sayısını neşretmiş ve Bahreyn basın tarihinde önemli bir yer edinen bu gazetenin fikir babası olarak tarihe geçmiştir.[10]

Abdullah ez-Zâyid, yayın hayatı beş yıl süren mezkûr gazetenin aynı zamanda imtiyaz sahibi olmuş ve baş editörlüğünü üstlenmiştir. 5 Mayıs 1945 tarihinde vefat eden yazar, gazeteci sıfatıyla yazdığı köşe yazılarının yanında bilhassa millî ve dinî münasebetlerden ilham alarak şiirler nazmetmiş ve bu nazım örnekleri Mübârek el-Hâtır tarafından bir araya getirilerek 1996'da *Dîvânu 'Abdullah ez-Zâyid* adı altında neşredilmiştir. Abdullah ez-Zâyid, nazmettiği şiirlere ek olarak 1934'te *'Adâletullah* başlıklı bir tiyatro metni yayımlamış, bunun yanında *Yevmu İnzâli's-Sufun* adlı bir öykü de kaleme almıştır.

3. Abdullah ez-Zâyid'in Gazeteci Kişiliği

Abdullah ez-Zâyid, Bahreyn'i modern anlamda ilk matbaayla tanıştırması ve haftalık ilk gazete olan *el-Bahreyn*'in imtiyaz sahibi ile baş editörü olması bakımından ülke basınında yer edinmiş önemli bir gazetecidir. O, ticaretle iştigal ettiği yıllarda Mumbai'yi ziyaretleri esnasında, orada yayın hayatını sürdüren gazete ve dergileri takip etme fırsatını edinmiş; bu da ez-Zâyid'in matbaa ve basın faaliyetlerine yönelik eğiliminin başlıca dayanak noktası olmuştur.

ez-Zâyid, çalışma hayatının henüz ilk yıllarından itibaren geliştirdiği ticari ilişkilerinin sürdürülebilir olmasına büyük önem atfetmiştir. Nitekim onun Bahreyn'le sınırlı kalmayan ve uluslararası düzeye evrilen bu ilişkileri, ez-Zâyid'in sonraki yıllarda gazetecilik alanında ortaya koyacağı çalışmaların hayata geçirilmesinde büyük rol oynamıştır. ez-Zâyid; dönemin emîrleri, münevver isimleri, toplumun ileri gelenleri ve varlıklı tüccarlarına kolaylıkla ulaşarak gazetecilik kişiliğinin başyapıtı olan *el-Bahreyn*'in faaliyet alanını genişletmeyi başarmıştır.

9 Mansûr Muhammed Serhân, *Muessisû ve Ruvvâdu's-Sahâfe fî Memleketi'l-Bahreyn*, (Bahreyn: İttihâdu's-Sahâfeti'l-Halîciyye, 2010), 15.

10 Muhammed er-Rumeyhî, "Abdullah ez-Zâid Râid li's-Sahâfe ve'l-Makâli's-Sahafî", *el-Bahreynu's-Sekâfiyye*, 11 (1997), 96.

ez-Zâyid'in matbaa ve gazetecilik alanlarında yaptığı atılımların maddi kazanç elde etmek amaçlı olmadığı; bilakis tüm bu uğraşları ülkesine yararı dokunmak doğrultusunda gerçekleştirdiği aşikardır. O, gazeteci kişiliğinin başyapıtı olan *el-Bahreyn* gazetesinin misyonunu ilk sayısında yer verdiği şu cümlelerle açıkça ortaya koymuştur:[11]

> "Bu gazetenin, kim olursa olsun hiç kimseye boyun eğmeden hür ve net olması için gayret ettim. Nitekim o (gazete), beyaza beyaz; siyaha da siyah diyecek. Eğer şartlar, gazetenin akamete uğramasını gerektirirse, her ne olursa olsun beyaza siyah demeyecek. Ayrıca onun, insanların şahsi kusurlarını araştırıp bu eksikliklerine ulaşmaya çalışan bir yönü de olmayacak."

ez-Zâyid'in, modern bir matbaa tesis etme ve haftalık ilk gazetenin neşredilmesine öncülük etmesine ek olarak gazeteci kişiliğinde kayda değer bir diğer husus, Bahreyn ve dünya gündemlerini yakından takip ederek önemli gördüğü meselelere dair yazılarını gazete çatısı altında kaleme alması ve neşretmesidir. Onun bu yazılarında temas ettiği konu başlıklarının başında Filistin meselesi/davası gelmiştir. Bu kapsamda Yahudilerin Filistin'i yurt edinmek istemelerini eleştirmiş; ayrıca İngiltere ve Fransa'nın bu duruma dair tutumlarına sitemde bulunmuştur.

Yazarın *el-Bahreyn*'de dile getirdiği ikinci mesele, günümüzde Körfez ülkeleri olarak bilinen ülkelerin bir çatı altında toplanarak birlik içinde olmalarına yönelik gösterdiği rağbettir. Buradan hareketle ez-Zâyid'in bu isteğinin altında yatan en önemli sebep, o dönemde varlık gösteren muhtelif emîrlikler arasında çarpışmaların yaşanması ve bunun da bölgenin asayişine zarar vermesi olmuştur.[12]

ez-Zâyid, Bahreyn basınında bu denli aktifliğini sürdürürken, sadece işiyle meşgul olan bir gazeteci olmamış; bilakis Bahreyn toplumunda görülen sorunları gazete aracılığıyla duyuran ve bu sorunlara duyarlılık göstermiştir. O, öncüsü olduğu sosyal sorumluluk çalışmaları kapsamında toplumun alt tabakalarında hayatını idame ettiren insanların sesi olmuş ve bu insanların gereksinimlerini gazetesi aracılığıyla geniş kitlelere duyurmuştur.[13]

4. el-Bahreyn Gazetesinin Bahreyn Basınındaki Yeri ve Önemi

Abdullah ez-Zâyid tarafından Bahreyn ve diğer Körfez ülkeleri nezdinde çıkarılmaya başlayan haftalık ilk gazete unvanına sahip *el-Bahreyn* gazetesi, 9 Mart 1939 – 15 Haziran 1944 tarihleri arasında yayın hayatını sürdürmüş süreli bir yayındır.[14] Gazetenin imtiyaz sahibi ve aynı zamanda baş editörü olan ez-Zâyid, *el-Bahreyn*'i, neşrettiği ilk sayıda "her hafta bir kez yayımlanan günlük gazete"[15] ibaresiyle tanıtmıştır.

el-Bahreyn gazetesi, her ne kadar kısıtlı imkânlar sayesinde beş yıl boyunca varlığını sürdürmüş olsa da bu süre zarfında ülke basını adına kayda değer bir misyon üstlenmiştir. Yurt

11 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid…*, 94.
12 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid…*, 123-124.
13 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid…*, 137-138.
14 Ali Ahmed Abdullah, "Dirâse Mukârane Beyne Karâri Menhi Ruhsati İnşâ'i Evveli Cerîde fî Memleketi'l-Bahreyn Senete 1939", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-İ'lâmiyye*, 59 (2021), 327.
15 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid…*, 92.

içinde ve dışında öne çıkan gelişmeler, muhtelif konuları ele alan yazılar, yabancı dillerden Arapçaya tercüme edilen haber metinleri, ticari faaliyetler hakkında yapılan reklamlar, çeşitli ilanlar, edebî tenkit merkezli makaleler[1617] ve nazmedilen şiir örnekleri, gazetenin beş yıl süresince ihtiva ettiği alt başlıklar olmuştur.[17]

Bilindiği üzere *el-Bahreyn*, henüz ilk sayısından itibaren ihtiva ettiği çok yönlü içeriklerle Bahreyn toplumunun büyük çoğunluğunun rağbet gösterdiği bir süreli yayın olmuştur. Sahiden de ulusal ve uluslararası siyasete dair gelişmeler, Bahreyn'deki ticari hayata dair yer verilen reklam ve ilanlar ile edebiyatla yakından ilgilenen yazar ve şairlerin düzenli olarak yayımladığı edebî metinler, okurların ilgisini çeken popüler içerikler olarak addedilmiştir. Buradan hareketle gazetenin yer verdiği siyasi içerikler, ekseriyetle Bahreyn'in müttefiki olduğu devletlere desteğini vurgulayan yazılardan oluşmuştur. Nitekim Abdullah ez-Zâyid'in gazete çatısı altında Bahreyn'in diplomatik yakınlık gösterdiği ülkelere hitaben kaleme aldığı yazılar, *el-Bahreyn*'in siyasi içeriklerinin temelini teşkil etmiştir. Ayrıca gazetenin II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sıralarda savaşta vuku bulan hadiseler ile gelişmeleri okurlarına sunması ve bu bakımdan dönemin itibar edilen ilk ve tek süreli yayını olması, *el-Bahreyn*'in Bahreyn basını için ne denli önem arz ettiğini göstermiştir. Hâliyle bu önem, gazetenin tirajına da doğrudan tesir etmiştir. Zira savaşın başlamasına dek yaklaşık beş yüz adet olan baskı sayısı, savaşın başladığı dönemden itibaren bine kadar yükselmiştir. Sonuç olarak görülen bu artış, *el-Bahreyn* gazetesinin üstlendiği siyasi misyonu açıkça ortaya koymuştur.[18]

el-Bahreyn gazetesinin, yayın hayatı boyunca Bahreyn edebiyatında ortaya çıkan edebî türlerin ilk örneklerine yer vermesi, onun sadece bir basın organı değil, aynı zamanda edebî bir misyon üstlenen kültürel bir platform olduğunu da göstermektedir. Kısa hikâye ile tiyatro türlerinde kaleme alınan ilk örneklerin gazete aracılığıyla okurlara ulaştırılması ve içinde Bahreynli meşhur isimlerin de bulunduğu Körfez ülkelerinde öne çıkan şairlerin nazmettiği şiirlerin gazetede neşredilmesi, *el-Bahreyn*'in faal kaldığı beş yıl süresince dönemin edebî hareketliliğine elverişli ortamı sağladığını göstermektedir.[19] Örneğin gazetede yayımlanan kısa hikâye örneklerinden kimisi, ülkede görülen birtakım sosyal problemleri dile getirirken; kimisi de Bahreyn toplumunda öteden beri yer edinmiş ananelere eleştirilerde bulunmuştur.[20] Bilindiği üzere yazarlar ile okurlarının ortak bir coğrafyayı paylaştığı bu hikâyeler, Bahreyn toplumunun sorunlarına ışık tutması bakımından gazetenin en çok rağbet gösterilen içerikleri

16 1941-1942 yılları arasında gazetenin neşrettiği edebî tenkit yazıları hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mansûr Muhammed Serhân, *en-Nakdu'l-Edebî fi'l-Bahreyn Hilâle'l-Karni'l-'İşrîn*, (Beyrut: el-Muessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2006), 97-146.

17 Ramle Abdulhamîd Hüseyin, el-Bahreyn Mâ Beyne 1919-1939 Dirâsetu'l-Evdâ'i's-Siyâsiyyeti ve's-Sekâfiyyeti ve'l-İctimâ'iyyeti ve'l-İktisâdiyye (el-Kuveyt: Câmi'atu'l-Kuveyt Merkezu Dirâsâti'l-Halîc ve'l-Cezîrati'l-'Arabiyye Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009), 50.

18 Hilâl eş-Şâycî, *es-Sahâfetu fi'l-Kuveyt ve'l-Bahreyn Munzu Neş'etihâ Hattâ 'Ahdi'l-İstiklâl*, (Bahreyn: Bânûrâma'l-Halîc, 1989), 108.

19 Fehd Hüseyin, *Târîhu's-Serd ve Funûnihî fi'l-Bahreyn (1941-2018)*, (Bahreyn: Usratu'l-Udebâi ve'l-Küttâb, 2021), 44.

20 eş-Şâycî, *es-Sahâfetu fi'l-Kuveyt ve'l-Bahreyn…*, 114.

arasında yer almıştır. Sonuç olarak Bahreyn, bilhassa Abdullah ez-Zâyid'in teşvikleri sayesinde gazetenin mevzubahis hikâye örneklerini neşretmesiyle diğer Körfez ülkeleri arasında önemli bir konum elde etmiştir.[21]

Gazetede neşredilen manzumeler, burada bahsi geçen ve *el-Bahreyn*'de yer verilen edebî yapıtlar arasında önemli bir yere sahiptir. Başta Bahreyn ve Kuveyt olmak üzere birçok Arap ülkesinde şiir türünde örnekler nazmeden şairler, şiir örneklerini okurlarına gazete aracılığıyla duyurmuştur. Bahreynli Muhammed b. 'Îsâ el-Halîfe (1876-1964), İbrahim el-'Ureyyid (1908-2002) ve Abdurrahman el-Mu'âvide (1911-1996); Kuveytli Sakr eş-Şebîb (1894-1963), Abdurrezzâk el-Basîr (1915-1999) ve Fehd el-'Asker (1916-1951); Mısırlı 'Abbâs Mahmûd el-'Akkâd (1889-1964) ve Muhammed Ali el-Hûmânî (1898-1964); Suriyeli Muhammed el-Furâtî (1890-1978) ve Iraklı Muhammed Salih Bahru'l-'Ulûm (1909-1992), manzumelerini *el-Bahreyn* gazetesinde yayımlayan şairler arasında yer almıştır.[22]

Sonuç

Bahreyn, modern matbaa olanaklarına diğer Arap ülkelerine kıyasla daha geç ulaşmış olmasına rağmen, sahip olduğu tarihsel birikim ve çeşitli iç dinamiklerin etkisiyle, Körfez basınında kaydedilen gelişmelerin merkezinde yer almayı başarmıştır. Bu bağlamda Bahreyn'in coğrafi konumu itibariyle ticari önemi haiz olması, bağımsızlık öncesi dönemlerde gerçekleştirilen gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerinin 1971 yılından itibaren hız kazanması, Abdullah ez-Zâyid'in vefatına dek basın faaliyetlerinde bilfiil öncülük etmesi, *el-Bahreyn* gazetesinin ilk sayısından itibaren ülke basını adına başta siyasi ve edebî olmak üzere birçok yönden misyon üstlenmesi, müteakip süreli yayınların ortaya çıkmasını teşvik etmesi ve son olarak yine bu gazetenin yazınsal türlerin varlık gösterebilmesi için ihtiyaç duyulan edebî ortamı tesis etmesinin yanında kısa hikâye, tiyatro ile şiir gibi türlerde verilen örnekleri neşrederek okurlara duyurması, Bahreyn basın tarihinin temel yapı taşları arasında sayılabilir.

Çalışmanın yukarıda zikri geçen her bir sonucundan yola çıkarak denebilir ki tüm bu bilgilerin ışığında ve yakın dönemdeki teknolojik ilerlemelerin sağladığı imkânlar sayesinde Bahreyn basını, modern Arap basınında elde ettiği yadsınmaz konumunu muhafaza etmeyi sürdürmektedir. Zira Bahreyn'de gerek gazeteler gerek de dergiler üzerinden devam ettirilen süreli yayıncılık faaliyetlerinin bilhassa Körfez basınının tanınırlığına katkıda bulunduğu malumdur. Buna ek olarak çalışma kapsamında hayatına, eserlerine ve gazeteci kişiliğine dikkat çekilen Abdullah ez-Zâyid'in gazeteciliğiyle özdeşleşen ve ilgili alanda az tanınan güçlü şair kimliğinin muhtelif bir çalışma kapsamında tahlil edilmesinin özellikle Bahreyn edebiyatına yeni bir bakış açısı kazandıracağı öngörülmektedir.

21 Ahmed Muhammed 'Atiyye, *Kelimât min Cuzuri'l-Lu'lu': Dirâse fî Edebi'l-Bahreyni'l-Hadîs*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme, 1988), 12.

22 el-Hâtır, *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid*..., 111-112.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Abdullah, Ali Ahmed. "Dirâse Mukârane Beyne Karâri Menhi Ruhsati İnşâ'i Evveli Cerîde fî Memleketi'l-Bahreyn Senete 1939" *Mecelletu'l-Buhûsi'l-İ'lâmiyye* 59 (2021): 323-358.

Ali ve el-Ğabbâşî & Ali Ahmed Abdullah ve Şu'ayb Abdulmun'im. "el-'Avâmilu'l-Muessire fî Neş'eti's-Sahâfe fî Memleketi'l-Bahreyn ve Zurûfuhâ: Dirâse Târîhiyye" *et-Tecdîd* 46 (2019): 9-35.

'Âmir, Fethî Hüseyin. *Târîhu's-Sahâfeti'l-'Arabiyye*. Kahire: el-'Arabî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2014.

'Atiyye, Ahmed Muhammed. *Kelimât min Cuzuri'l-Lu'lu': Dirâse fî Edebi'l-Bahreyni'l-Hadîs*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme, 1988.

Dayı, Rümeysa Bakır. "Orta Doğu'da Edebî Gazeteciliğe Genel Bir Bakış" *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (2024): 300-317.

Halîfe, Abdullah. "Kırâ'e fî Ebhâsi Nedveti Abdillah ez-Zâid" *el-Bahreynu's-Sekâfiyye* 12 (1997): 112-117.

el-Hâtır, Mubârek. *Nâbiğatu'l-Bahreyn Abdullah ez-Zâyid (1894-1945) Hayâtuhû ve E'mâluhû*. Bahreyn: el-Matba'atu'l-Hukûmiyye li Vizâreti'l-İ'lâm, 1988.

Hüseyin, Ramle Abdulhamîd. "el-Bahreyn Mâ Beyne 1919-1939 Dirâsetu'l-Evdâ'i's-Siyâsiyyeti ve's-Sekâfiyyeti ve'l-İctimâ'iyyeti ve'l-İktisâdiyye". Yüksek Lisans Tezi. Câmi'atu'l-Kuveyt Merkezu Dirâsâti'l-Halîc ve'l-Cezîrati'l-'Arabiyye, 2009.

Hüseyin, Fehd. *Târîhu's-Serd ve Funûnihî fi'l-Bahreyn (1941-2018)*. Bahreyn: Usratu'l-Udebâi ve'l-Küttâb, 2021.

Komisyon. *el-Mevsû'atu's-Sahafiyyetu'l-'Arabiyye*. Tunus: el-Munazzametu'l-'Arabiyye li't-Terbiyeti ve's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm, 1995.

er-Rumeyhî, Muhammed. "Abdullah ez-Zâid Râid li's-Sahâfe ve'l-Makâli's-Sahafî" *el-Bahreynu's-Sekâfiyye* 11 (1997): 91-99.

Serhân, Mansûr Muhammed. *Rasdu'l-Hareketi'l-Fikriyye fi'l-Bahreyn Hilâle'l-Karni'l-'İşrîn*. Bahreyn: Mektebetu Fahrâvî, 2000.

Serhân, Mansûr Muhammed. *Muessisû ve Ruvvâdu's-Sahâfe fî Memleketi'l-Bahreyn*. Bahreyn: İttihâdu's-Sahâfeti'l-Halîciyye, 2010.

Serhân, Mansûr Muhammed. *en-Nakdu'l-Edebî fi'l-Bahreyn Hilâle'l-Karni'l-'İşrîn*. Beyrut: el-Muessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2006.

eş-Şâycî, Hilâl. *es-Sahâfetu fi'l-Kuveyt ve'l-Bahreyn Munzu Neş'etihâ Hattâ 'Ahdi'l-İstiklâl*. Bahreyn: Bânûrâma'l-Halîc, 1989.